

Добровольська С. Я.¹,
Круль В. П.²,
Круль Г. Я.²

Ретроспективно-географічний аспект дослідження суспільно-географічних процесів заселення регіону

¹Галицький коледж ім. В.Чорновола, м.Тернопіль

²Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, м.Чернівці
e-mail: kroolv@ukr.net; krul_galina@ukr.net

Анотація. Розглянуті способи математичного визначення процесів заселення та просторової візуалізації первісних поселенських систем. Запропоновані показники для параметризації процесів утворення поселень залежно від кількості та давності виявлених у них археологічних культур. Виявлені критерії для просторової організації ретроспективно-сучасної поселенської мережі.

Ключові слова: показник ретроспективного заселення, сумарна поселенська енергія території, поселенський потенціал території, коефіцієнт ваги культур, показник інтегрального поселення.

Вступ

Чомусь основна увага географів у виявленні ретроспективно-географічних особливостей заселенських процесів різних територій спрямовується на з'ясування їхньої кінцевої розселенської картини, тобто головним моментом виступає констатація останньої. При цьому, відкидається доцільність комплексного суспільно-географічного підходу із ретроспективними аспектами до самих заселенсько-розселенських процесів. Такі аспекти передбачають здійснення діахронічного аналізу виникнення та подальшого розвитку поселень, що формують ту чи іншу поселенську мережу (надалі – п.м.) великого або малого конкретного регіону. Саме наскрізний (повночасовий) аналіз є тим головним засобом досягнення повноцінної характеристики поселенської структури, яка можлива за розгляду становлення всієї сучасної мережі населених пунктів (надалі – н.п.). Отже, вивчення суспільно-географічних процесів заселення будь-яких земель коректно можливе лише завдяки залученню всього ретроспективно-географічного арсеналу вишукувань, без яких дослідження п.м. було б не завершеним.

Найчастіше заселенські процеси ставали об'єктами дослідження істориків, однак вони розглядають їх за певні, доволі короткі, відтинки часу. Скажімо, В.Степанчуком заселення вивчалось в нижньому, середньому і на початку верхнього палеоліту [30], Н.Стеблій – у III-VII ст. н.е. [29], С.Швидким – в XVI-XVII ст. [32], В.Пірко – у XVI-XVIII ст. [27], І.Бровченко – у др. пол. XVII-XVIII ст. [29], О.Марченко – наприкінці XVIII-поч. XX ст. [25]. Також різними за осягами були території дослідження: від Верхнього Подністр'я і Верхнього Попруття (у Н.Стеблій), Степового Побужжя (в О.Марченко), Слобожанщини (у С.Швидкого), пд.-сх. степів України (в І.Бровченко) до Степової України (у В.Пірка) і всієї території України (у В.Степанчука).

Географи ж, якщо й розглядали процеси заселення, то опосередковано – як один із засобів досягнення головної мети того чи іншого дослідження. Скажімо, залюднення побіжно розглянуте у Н.Веприк [4], яка вивчала сільськогосподарське землекористування різними етносами на Буковині наприкінці XVIII-поч. XX ст. У географічному дослідженні палеоліту півночі Поділля Л.Теодорович [31] виявила природні умови старокам'яної доби і встановила етапи заселення даної території впродовж тривання останньої.

Грунтовні ретроспективно-географічні студії частково або всіх н.п. окремих природних, історико-географічних територій або всієї Західної України здійснені О.Гадельшиним, Р.Гищуком, Г.Григор'євою, В.Крулем, Г.Круль. Зокрема, Г.Круль, Г.Григор'єва й О.Гадельшин здійснили аналіз заселення сточищ основних річок (Дністра, Прута, Сирета, Черемошу й Сучави) Північної Буковини [23]. В.Круль дослідив ретроспективні аспекти заселення історико-географічних країв Волині, Галичини і Північної Буковини, встановив етапи виникнення їхніх поселень та формування п.м. під впливом морфометричних показників [20]. В.Круль і Г.Круль виявили особливості поселенського освоєння передгірських і гірських ландшафтів Північної Буковини [15]. Г.Григор'єва і Г.Круль на основі діахронічного аналізу провели оцінку процесів заселення, відповідно, Північної Бессарабії і Північної Буковини [9, 22]. Ними з'ясовані етапи утворення поселень, часово-просторові особливості складання мережі н.п. У роботах Р.Гищука, територіальним об'єктом яких стала Івано-Франківська область, виявлені особливості формування первісної п.м. від РП до сьогодення [5, 6, 7].

Все ж, незважаючи на недостатню розробленість географами питань заселення, їхнє зацікавлення заселенсько-поселенськими процесами спрямовувалося і за межі України. Так, в етнографічному дослідженні В.Куреляка про українську діаспору Мараморощини йдеться про заселення української етнічної території та про її демогеографічну характеристику [24].

І в російській географічній науці ретроспективні аспекти заселення території на даний час є нечастими, однак вони проступають доволі чітко. Тут, необхідно згадати дослідження Н.Богорської [2], в якому запропонований ретроспективний аналіз заселення і формування сільського розселення на території Краснодарського краю. У питаннях висвітлення заселення, як у Росії, так і в Україні, вагомим є доробок істориків. Загалом, проблеми заселення російських регіонів пов'язуються дослідниками з етнічною компонентою. Так, простежується історія заселення татарами Оренбурзького краю за XVIII-поч. XX ст. (Д.Денісов [10]), історія залюднення й освоєння якутами сточища р. Індірки наприкінці XVIII-поч. XX ст. (М.Старостіна [28]), заселення і господарське опанування росіянами Середнього Прикам'я у др. пол. XVI-пер. пол. XIX ст. (Н.Агафонова [1]) тощо.

Матеріали і методи

Виходячи з різноманітності часових періодів, які застосовуються у зазначених вище ретроспективно-заселенських дослідженнях, при розкритті особливостей процесів заселення будь-якої території, доцільно зупинитися на визначенні їхніх хронологічних меж. Чітке математичне означення останніх залежить від завдань, які вирішуються у конкретній роботі, тому, окрім свого часового, несуть ще й інші навантаження. Скажімо, етнічне, коли вирішуватиметься специфіка походження етносу; демографічне, коли з'ясовуватимуться особливості населення регіону; психологічне, коли досліджуватиметься етнорегіональна психологія населення тощо [19, стор. 36]. У цьому контексті важливо звернути увагу на те, що будь-який процес чи явище мають оптимальний час свого дослідження, який дозволяє розкрити їхню сутність. Для процесів заселення й утворення поселень (заснування місць постійного перебування людності), які є невіддільними і взаємозалежними між собою, варто зосередити головну увагу на періоді від раннього палеоліту, тобто від часу з'яви палеоантропів.

Наступною важливою умовою характеристики процесів залюднення є необхідність математичної фіксації перебування людності у межах первісних поселень (надалі – п.п.). Одним із видів такої фіксації, зокрема для сучасних н.п., є виявлення їхньої чисельності населення, що не можна здійснити для первісних і давніх поселень, адже така статистика була неможливою. Виходячи з цього, реконструкція демографічної „ваги” тієї чи іншої поселенської старожитності, а рівнобіжно із цим приблизної параметризації заселенсько-поселенської динаміки певного регіону, є важливим завданням ретроспективної географії поселень. Отже, видається важливим оглянути способи математичного визначення процесів заселення та просторової візуалізації первісних поселенських систем.

Результати і обговорення

Тривалий процес заселення не залишив свідчень про величину і кількість давніх поселень. Більше того, статистичні дані щодо їхньої людності абсолютно відсутні і ми можемо тільки гіпотетично уявляти собі чисельність населення, скажімо, неолітичних чи енеолітичних н.п. Однак на даний час ми маємо доволі визначений цифровий матеріал (із подальшими археологічними вишукуваннями він постійно доповнюватиметься новими даними) про кількість п.п. у тих чи інших сучасних н.п., про їхню приналежність до певної археологічної культури (надалі – а.к.), про тривалість життя у кожному конкретному поселенні (дана величина із наближенням нагадує дату заснування н.п.), а також про давність освоєння тих територій, де сучасні н.п. з а.к. мають певну відсоткову частку. Остання формує т.зв. *показник ретроспективного заселення* ($P_{p.з.}$) [21].

Найпростішим із показників для параметризації процесів утворення поселень буде дата виникнення н.п. або дата першої згадки про нього у письмових джерелах. В обох випадках, виходячи із цієї початкової і кінцевої дат (прив'язується або на час проведення дослідження, або на час припинення існування поселення), виділяється хронологічний ряд, який фізично складатиме період існування н.п. Цей універсальний принцип був покладений в основу для визначення такого показника, як *поступовий потенціал ланцюговості заселення* ($ПЛЗ_n$) [13, 17] певного поселення.

Зауважимо, що $ПЛЗ_n$ використовується тільки для конкретного поселення і є звичайним хронологічним рядом. На певній території, на якій знаходиться різна кількість поселень із різним $ПЛЗ_n$, територіальний $ПЛЗ_n$ не є простою сумою поселенських $ПЛЗ_n$, бо в різних н.п. можуть існувати одночасові, тобто синхронні культури. Саме за цих відмінних обставин даний показник означається як *поселенська енергія території* ($ПЕТ$) [13] і розраховується за формулою:

$$ПЕТ = \sum_{i=1}^i (ПЛЗ_{n1} + ПЛЗ_{n2} + \dots + ПЛЗ_{ni}) - T_c$$

де: i – загальна кількість п.п.; T_c – час синхронного (одночасового) існування н.п.

Коли в межах певної території відсутні поселення з одночасовими культурами ($T_c = 0$), то $ПЕТ$ даної території буде сумою часткових $ПЕТ$, тобто кожного окремого поселення. Якщо ж такі поселенські старожитності наявні, то до загальної суми $ПЕТ$ зараховується лише одинарна її тривалість [26].

$$T_c = \sum_1^i (t_1 + t_2 + \dots + t_i),$$

де: $t_{1,2,\dots,i}$ – випадки кількості років із синхронним триванням культур. Причому, для обчислення T_c не береться до уваги час існування однієї культури у різних н.п., а приймається для визначення ПЕТ величина за одним поселенням.

Набагато універсальнішим показником, який враховує особливості розвитку заселення від його першовитоків, тобто від раннього палеоліту (надалі – РП), є *сумарна поселенська енергія території (СПЕТ)*. Він не просто фіксує місце а.к., починаючи від РП і закінчуючи сучасністю, з її часовою тривалістю, але й кількісно позиціонує її на часовому промені, тобто найдавніші культури рангово є більшими за культури, що наближені до наших часів [20, стор. 334]. З іншого боку, таке позиціонування виходить за вказані часові межі „від РП і закінчуючи давньоруською добою” [20, стор. 334] і сягає сьогодення. Тим більше, що даний факт підтверджується і наведеною „матрицею життя” [20, стор.336], за допомогою якої пропонується трансформувати роки існування н.п. у бали, аж до 2000 р. включно.

При визначенні величини СПЕТ не співмірно великими були кількісні значення тих поселень, в яких фіксувалася б присутність навіть однієї давнішої культури (буго-дністровської, лінійно-стрічкової кераміки, різних етапів трипільської тощо), порівняно з тими н.п., де були наявні кілька „молодих” культур (липицької, черняхівської, празької тощо). Тому для зменшення ваги давніх а.к. і для зростання бальної потужності „молодших” культур, тобто для зрівноваження їхньої частки у кінцевому показнику СПЕТ, доцільне запровадження хронологічного коефіцієнта ваги культур ($K_{в.к.}$) [22]:

$$K_{в.к.} = \frac{K_{к.п.}}{K},$$

де: $K_{к.п.}$ – кількість культур або число появи людності у поселенні (кількість а.к., наявність письмової згадки), K – максимально можлива кількість фіксації появи людності в поселеннях для тієї чи іншої території. Скажімо, для території Північної Буковини вона склала 19, а для території Дністерського каньйону, який за площею є більшим, – 32. Причому, до останнього числа включено 30 а.к. (в т.ч. 3 етапи трипільської та 2 етапи підкарпатської). Окрім того, остання давньоруська культура поділена на два етапи – ранній (X-XIII ст.) та пізній (XIV-XV ст.), а перша письмова згадка про н.п., якщо вона виходить за межі давньоруської культури, вважається як самостійна а.к., що дозволило підняти число всіх а.к. у регіоні дослідження до 32 [11].

Основною причиною застосування коефіцієнта $K_{в.к.}$ є прагнення зменшити вагу найдавніших а.к. у загальній сумі СПЕТ та підвищити роль бальної потужності більшого числа хронологічно молодших культур. Іншими словами, чим частіше у тому чи іншому н.п. на певній території з'являлася людність, тим більшими були величини $K_{в.к.}$, які, загалом, коливалися від 0 до 1. Тому, особливості розвитку процесу заселення найдоцільніше визначати, як вважає Г. Круль, через *опосередковану сумарну поселенську енергію території (СПЕТ_о)*:

$$СПЕТ_о = K_{в.к.} \times СПЕТ$$

З-поміж багатьох поселень, початки яких фіксуються від РП, мають місце н.п. з різною кількістю а.к. (≥ 1). Варто акцентувати увагу на тих поселеннях, де кількість культур сягала ≥ 3 . Їх наявність свідчить про інтенсивність заселення даної території. Вказані поселення виділяються з-поміж інших, як своєрідні вузли історичної заселюваності, тому їх слід означити як *історичні центри заселення (ІЦЗ)* [18; 20, стор.317].

Також є й такі н.п., де віднайдені 2 чи 1 а. к. Вони мають інтерес для реконструкції поселенської мережі, однак за своєю важливістю вони будуть меншими, ніж ІЦЗ, тому їх означають як *історичні пункти заселення (ІПЗ)*. Поселення, де мала місце 1 культура, вважаються ІПЗ першого порядку (ІПЗ_I), а ті, де зафіксовано 2 культури – ІПЗ другого порядку (ІПЗ_{II}) [20, стор.317-318].

ІЦЗ та ІПЗ, які виявлені в межах будь-яких територіальних одиниць, формують структуру їхнього поселенського потенціалу, який є кінцевим підсумковим результатом усіх заселенських рухів людності певної території. Все ж, загальна кількість історичних поселень (ІЦЗ + ІПЗ) не може стати результатом реальної заселюваності певної території, бо вона (кількість) не спроможна повністю відтворити структуру поселенського потенціалу регіону. Тому показником, який може репрезентувати первісну поселенську структуру (надалі - ППС) будь-якої просторової одиниці заселення за певний час, є *поселенський потенціал території (ППТ)*, а, власне, *сумарний та інтегрований* (відповідно, ППТ_с та ППТ_і) [20, стор. 324; 21].

Вагоміший ППТ повинна мати та територія, в якій більшою є кількість ІЦЗ, а за рівності останніх – та, де є поселення (ІЦЗ), що мають щонайбільше число культур [20, стор.318]. Для цього був запропонований сумарний ППТ (ППТ_с), який розраховується за формулою:

$$ППТ_c = \sum_1^i (m_1 \cdot k_1 + m_2 \cdot k_2 + \dots + m_i \cdot k_i)$$

де: k – кількість поселень із тим чи іншим числом а.к.; m – число а.к. у поселенні або його ретроспективний поселенський ранг, що визначається у балах [26].

До кінцевого числового виразу $ППТ_c$ не включена вага поселень у загальному ретроспективному поселенському устроєві будь-якої території, що залежить від числа а.к. у тому чи іншому н.п. Для усунення даного недоліку був запроваджений *коефіцієнт поселенської ваги* ($K_{п.в.}$) регіону, який обчислюється за формулою:

$$K_{п.в.} = \frac{\sum_1^i (m_1 + m_2 + \dots + m_i)}{M},$$

де: M – максимально можлива сума ретроспективних рангів поселень.

Для визначення історичної ваги будь-якої території в процесах заселення було запропоновано застосовувати величину *інтегрованого* $ППТ_i$ [14; 20], яка, на основі наявних п.п. у поселенні, розраховується за формулою:

$$ППТ_i = K \times ППТ_c = \frac{\sum_1^i (m_1 + m_2 + \dots + m_i)}{M} \times \sum_1^i (m_1 \cdot k_1 + m_2 \cdot k_2 + \dots + m_i \cdot k_i)$$

Важливий показник для врахування цінності всіх поселень, що мали місце впродовж всіх етапів їхнього виникнення, тобто для визначення їхньої загальної ваги запропонував Р.Гишук і означив його як *хронологічно зважений коефіцієнт місткості п.п.* ($хзКМ_{п.п.}$) [8]. Останній, на думку автора, охоплює як культурну складову п.п. за археологічний час, так і враховує об'єднані п.п. в смузі сучасних н.п. після т.зв. викопної історії.

Для кількісної параметризації етапів заселення Г.Круль пропонує застосовувати показник *густоти (наповнюваності) п.п.* ($Г_{п.п.}$), який виявляється на основі сучасних н.п. із різною наповнюваністю їх п.п.:

$$Г_{п.п.} = \frac{K_{п.п.}}{K_{с.н.п.}},$$

де: $K_{п.п.}$ – кількість п.п. за етап або загалом за весь час заселення території, $K_{с.н.п.}$ – кількість всіх сучасних н.п. [22]. Зауважимо, що цей же показник у низки авторів (В. Круля, Г. Григор'євої та О. Гадельшина [16]) називається *коефіцієнтом ваги п.п.* ($КВ_{п.п.}$).

Для характеристики залюднення будь-якої території важливо виявити просторові особливості її заселення за часовими етапами. Однак у більшості вишукувань відсутні кількісні показники, якими можна було б параметризувати етапи виникнення та існування поселень. Тому у своїй дисертації Г. Григор'єва спробувала ліквідувати дану прогалину [9]. Зокрема, була звернута увага на необхідність визначення кількісних співвідношень між н.п., де за етап мала місце тільки одна поселенська старожитність (надалі – п.с.) та поселеннями, де простежується від 3 і більше таких п.с. Саме їхні кількісні величини стали визначальними для 3 показників – *коефіцієнта ваги мінімальних поселень для сучасних н.п.* ($К_{м.п.}$), *коефіцієнта ваги мінімальних поселень для всіх п.п.* ($К'_{м.п.}$) і *коефіцієнта концентрації первісної людності* ($К_{п.л.}$).

Зокрема, $К_{м.п.}$ вказує на співвідношення кількості н.п., в яких виявлена лише одна поселенська старожитність за той чи інший етап заселення ($К_{н.п.-1}$) до всіх н.п. із поселенськими артефактами за той же етап ($К_{в.н.п.}$):

$$К_{м.п.} = \frac{К_{н.п.-1}}{К_{в.н.п.}}$$

Доповненням до $К_{м.п.}$ є коефіцієнт $К'_{м.п.}$, адже він визначає співвідношення кількості п.п. у сучасних н.п. із однією поселенською старожитністю ($К_{п.п.-1}$) (а ця величина співмірна числові останнього показника, тому $К_{п.п.-1} = К_{н.п.-1}$) до числа всіх п.п., що мають місце у межах н.п., де вони виявлені ($К_{в.п.п.}$):

$$К'_{м.п.} = \frac{К_{п.п.-1}}{К_{в.п.п.}}$$

Відзначимо, що $K_{в.п.п.}$ чисельно відповідає ППТ_с, обґрунтування якого висвітлене у [20, стор.324]. Однак там він застосовувався для адміністративних районів Західної України, а Г. Григор'єва пропонує свій показник для території Північної Бессарабії, як історико-географічного краю, що об'єднує декілька адміністративних районів. Тут він задіюється для цілком обмежених часових відтинків (етапів заселення), на відміну від [12], де ППТ_с обчислювався для набагато більшого відрізка часу: палеоліт – 1300 рр. н.е. Тому, саме для таких випадків пропонується для показника кількості всіх п.п. у сучасних н.п., наявність яких визначається за певний етап, використовувати означення – $K_{в.п.п.}$.

Наступний показник – $K_{п.п.}$, на відміну від попередніх двох, характеризуватиме н.п. із великою кількістю в них поселенських старожитностей. Так, він є співвідношенням загального числа п.п., у теперішніх н.п., де їх фіксується 3 і більше ($K_{п.п.} \geq 3$), що є у межах н.п., де вони виявлені ($K_{в.п.п.}$):

$$K_{п.п.} = \frac{K_{п.п. \geq 3}}{K_{в.п.п.}}$$

З інших параметричних показників, які доцільно використати для аналізу етапів заселення, пропонуються *рівноважний коефіцієнт первісної людності* – K_p , *коефіцієнт насиченості п.п. н.п. етапу* $KN_{п.п.}$, *коефіцієнт насиченості п.п. всіх н.п., що складають сучасну п.м. регіону дослідження* – $KN_{п.п.}$, *вага історичних центрів заселення* – $B_{цз}$ тощо. Зокрема, перший вказує на вагу малих (із 1 або 2 п.п.) або великих (із 3 і більше п.п.) н.п. у формуванні структури поселень за той чи інший етап заселення. За допомогою K_p визначається структура первісної п.м. Так, при $K_p = 1$, вона є паритетною, тобто у ній однакову роль відіграють як малі, так і великі населені пункти. Його спрямування у бік збільшення від 1 свідчатиме про переважання великих поселень, а до 0 – про домінування малих н.п. при формуванні територіальної поселенської мережі.

Для подальшого ретроспективно-сучасного поселенського аналізу пропонується величина *безперервного часового зрізу залюднення (БЧЗЗ)* у певному н.п. [9]. Вона слугуватиме характеристикою важливості того чи іншого поселення з позиції черговості осідання на його землі первісної людності. Мінімальним часовим відтинком безперервності заселення земель будь-якого н.п. є трьохчасовий зріз (три етапи залюднення).

Заселення території населеного пункту характеризується також *тривалістю безперервності їхнього залюднення (ТБЗ)* [9], яку визначають, виходячи від найдавнішого етапу замешкання і до найостаннішого, тобто до сьогодення. ТБЗ вимірюється у кількостях етапів, впродовж яких людність безперервно заповнювала територію того чи іншого поселення. Окрім загальної кількості поселень, що мали місце в будь-якому н.п., подібною параметричною величиною є *загальна кількість етапів замешкання*, незалежно від того, чи процес заселення тієї чи іншої території переривався, чи був безперервним.

Показник інтегрального поселення (Π_i) є універсальною величиною, яка передбачає поєднання не тільки кількості всіх п.п., але й встановлення їхньої важливості, виходячи з етапності залюднення певного н.п. Рівнем інтегрованості стане та загальна кількість балів (загальна бальність) всіх етапів, що є постійною величиною у конкретному регіоні та позначається як E [9]. Отже, Π_i визначатиметься за формулою:

$$\Pi_i = \frac{\sum_{j=1}^i (n_j \cdot e_j + n_2 \cdot e_2 + \dots + n_i \cdot e_i)}{E},$$

де: n – кількість п.п. за етап; e – бальність етапів заселення у спадному порядку: від найдавнішого (першого) – 19 балів, якщо їх 19 і до останнього – 1 бал.

Провідним завданням ретроспективно-географічних досліджень є виявлення просторової організації ретроспективно-сучасної поселенської мережі. Однак не всі н.п. відіграють вирішальну роль у її формуванні у будь-якому регіоні. Виходячи з цього, варто із загального числа н.п. виокремити ті, які можуть стати основою для просторової структуризації як давніх, так і нових поселень. Критерієм для їхнього виділення, на нашу думку, мала би бути пересічногеометрична величина СПЕТ_о (СПЕТ_{геом.}) для всіх н.п. будь-якого регіону. Тому ті н.п., яких СПЕТ_о < СПЕТ_{геом.}, для подальшого аналізу ігноруються, а ті, в яких вона більша, надалі досліджуються щодо ретроспективної територіальної поселенської організації.

Наголосимо, що такі поселення, де СПЕТ_о \geq СПЕТ_{геом.}, є місцями концентрації підвищеної поселенської енергії і чим більшою буде їхня величина (у балах), тим вища їхня роль у формуванні поселенських структур. Такі н.п. важливі для поселенської організації будь-якої території, тому їх доцільно означити як *поселенські енергетичні центри (ПЕЦ)*. Кількість таких ПЕЦ на тій чи іншій території різна, оскільки залежить як від її площинних розмірів (чим вони більші, тим значніший кількісний склад ПЕЦ), так і від величини СПЕТ_{геом.}, яка також є індивідуальною для певної території, та кількості а.к., що зафіксовані у межах останньої, оскільки вони детермінують $K_{в.к.}$.

Показники всіх ПЕЦ, виходячи вже з їхньої пересічногеометричної величини ($ПЕЦ_{геом.}$), необхідно розбити на певну кількість інтервалів, число яких залежить від мінімального та максимального показників $СПЕТ_0$. На цьому тлі варто виокремити середній для регіону дослідження інтервал, в межах якого знаходиться $ПЕЦ_{геом.}$. Тоді поселення, що зі своїми показниками $СПЕТ_0$ перебувають у вказаному інтервалі, можуть означуватися як ПЕЦ пересічного рівня впливу ($ПЕЦ_{п}$). Всі н.п., для яких $СПЕТ_0$ нижча від $ПЕЦ_{п}$, вважатимуться ПЕЦ пониженого рівня впливу. Причому, якщо такі значення $СПЕТ_0$ належатимуть до першого інтервалу, то це будуть ПЕЦ першого пониженого рівня впливу ($ПЕЦ_1$), якщо до другого – то ПЕЦ другого пониженого рівня впливу ($ПЕЦ_2$) і т.д.

Населені пункти, що за величинами $СПЕТ_0$ мають показники, вищі за $ПЕЦ_{п}$, варто означити як ПЕЦ підвищеного рівня впливу. З-поміж них за своїми значеннями, що відповідають зростанню кількісних параметрів $СПЕТ_0$, доцільно виділити 7 інтервалів зміни її величини, зокрема: ПЕЦ слабо підвищеного рівня впливу ($ПЕЦ_I$), ПЕЦ помірно підвищеного рівня впливу ($ПЕЦ_{II}$), ПЕЦ доволі підвищеного рівня впливу ($ПЕЦ_{III}$), ПЕЦ значно підвищеного рівня впливу ($ПЕЦ_{IV}$), ПЕЦ дуже підвищеного рівня впливу ($ПЕЦ_V$), ПЕЦ максимально підвищеного рівня впливу ($ПЕЦ_{VI}$), ПЕЦ надмірно підвищеного рівня впливу ($ПЕЦ_{VII}$).

Подальший аналіз формування ретроспективно-сучасної поселенсько-демографічної територіальної структури будь-якого регіону повинен базуватися на принципі мінімальної трійності просторової організації (її утворюватимуть, принаймні, 3 поселення), принципі близькості (поселення розташовані поблизу один одного і між ними не повинен знаходитися н.п. без а.к.) та геоморфологічному принципі, який виступає у вигляді умови недоцільності об'єднання в одну територіальну структуру поселень, між якими розташовані підвищення, різні береги річок (якщо вони знаходяться на різних терасах), або навпаки, необхідності об'єднання у разі знаходження поселень у межах того чи іншого річкового сточища чи його частини.

У дослідженнях В.Круля [20, 21], Г.Круль [22], Г.Григор'євої [9], Р.Гищука [8] при формуванні ретроспективно-сучасних поселенських структур (надалі – РСПС) наголос робився здебільшого на ретроспективних аспектах, тому таку просторово-поселенську організацію можна з умовністю означувати як сучасну. Виходячи з цього, для виявлення територіальних РСПС пропонується поєднувати ретроспективні та сучасні параметричні показники. Такими із групи перших варто вибрати $СПЕТ_0$ поселення та кількість н.п. у кожному н.п. Причому, для того чи іншого територіального поселенського об'єднання визначають сумарне число останніх та сумарну величину $СПЕТ_0$, а також $СПЕТ_{геом.}$, тобто до аналізу залучають 3 ретроспективних показника.

Сучасними параметричними показниками виступають людність поселень та густота людності у н.п., тобто демографічні величини. Оскільки густота людності у поселенні отримується за наявності його площі, то третім, вже опосередкованим, параметром є площа н.п. Отже, й кількість сучасних показників обмежиться 3 складовими. Причому, коли площа визначається як сумарна величина для поселенської територіальної структури, то людність слугує для неї пересічногеометричною величиною із середньоарифметичної людності для кожного населеного пункту (за даними на 1989 і 2001 рр.), а густота населення – середньозваженою величиною (часткою) із суми середньоарифметичних людностей поселень, що входять до тієї чи іншої ПТС та сумарної площі певної просторової поселенської одиниці.

Надалі для присвоєння поселенським територіальним одиницям ієрархічних таксономічних назв доцільно прийняти критеріальні межі. Першою такою межею є результат, що сягав би $\approx 20\%$ від максимально можливої суми балів (надалі всі інші частки виходитимуть із цього ж прикінцевого результату). Отже, ті ПТС, що наберуть у сумі $\leq 20\%$ балів, називатимуться *ретроспективно-сучасною поселенсько-демографічною зоною (РСПДЗ)*. Коли сума рейтингових показників знаходитиметься у межах $\approx 20-40\%$, то дана поселенська територіальна одиниця буде названа ретроспективно-сучасною поселенсько-демографічною областю (РСПДО). Третя критеріальна межа у відносних вимірах лежатиме в діапазоні $\approx 40-50\%$, коли ПТС, що в сумі наберуть указаний відсоток балів, будуть означені як ретроспективно-сучасний поселенсько-демографічний район (РСПДР). Четвертою критеріальною межею став результат у $\approx 50-70\%$, тому такі поселенські територіальні елементи із відповідною кількістю балів, виступатимуть ретроспективно-сучасним поселенсько-демографічним вузлом (РСПДВ). Всі інші ПТС, результат суми рейтингових місць 6 показників яких був $> 70\%$ набраних балів, стануть найменшою ієрархічною одиницею – *ретроспективно-сучасним поселенсько-демографічним кущем (РСПДК)*.

Висновки

При характеристиці процесів заселення будь-якої території важливою умовою виступає необхідність математичної фіксації перебування людності у межах первісних поселень, одним із видів якої для сучасних населених пунктів є виявлення їхньої чисельності населення, що не можна здійснити для первісних і давніх поселень, адже така статистика була неможливою. Отже, реконструкція демографічної „ваги” тієї чи іншої поселенської старожитності, а одночасно із цим приблизної параметризації заселенсько-поселенської динаміки певного регіону, є першочерговим

завданням ретроспективної географії поселень, що цілком можливо при застосуванні різноманітних способів математичного визначення процесів заселення та просторової візуалізації первісних поселенських систем.

Література

1. Агафонова Н. Н. Заселение и хозяйственное освоение Среднего Прикамья русскими во вт. пол. XVI – пер. пол. XIX вв.: автореф. дис... к.истор. н.: 07.00.02. / Н. Н. Агафонова. – Екатеринбург, 1997. – 22 с.
2. Богорсукова Н. Я. Ретроспективный анализ заселения и формирования сельского расселения на территории Краснодарского края: автореф. дис...к. геогр. н.: 25.00.24 / Н. Я. Богорсукова. – Краснодар, 2004. – 23 с.
3. Бровченко І. Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в др. пол. XVII-XVIII ст.: автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 / І. Ю. Бровченко. – Харків, 2004. – 20 с.
4. Марченко О. М. Сільське населення Степового Побужжя кін. XVIII – поч. XX ст.: автореф. дис. к. істор. н.: 07.00.01 / О. М. Марченко. – Чернівці, 2005. – 19 с.
5. Веприк Н. Сільськогосподарське землекористування на Буковині в кін. 18 на поч. 20 ст. та його вплив на ландшафт / Н. Веприк // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. Вип. 80: Географія. – Чернівці: ЧДУ, 2000. – С. 117-121.
6. Гишук Р. Етапи формування первісної мережі поселень Івано-Франківської області / Р.Гишук // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Серія: геогр. – Тернопіль: В-во ТНПУ. - №2 (вип. 24). – 2008. – С. 16-22.
7. Гишук Р. М. Динаміка формування поселенської мережі Івано-Франківської області в XIV-XXI ст. / Р. М. Гишук // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. Вип. 480-481: Географія. – Чернівці: Чернів. націон. ун-т, 2009. – С. 60-65.
8. Гишук Р. М. Просторові особливості заселення сточищ річок Прикарпаття / Р. М. Гишук // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту: Зб. наук. пр. Вип. 391: Географія. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 153-167.
9. Гишук Р. М. Ретроспективна екістично-етнічна оцінка заселення території Івано-Франківської області: автореф. дис...к. геогр. н.: 11.00.02 / Р. М. Гишук. – Чернівці, 2011. – 20 с.
10. Григор'єва Г. В. Суспільно-географічні процеси заселення Північної Бессарабії: дисертація... к. геогр. наук.: 11.00.02 / Г. В. Григор'єва. – Чернівці, 2010. – 235 с.
11. Денисов Д. Н. История заселения и этнокультурное развитие татар Оренбургского края: XVIII – нач. XX вв.: автореф. дис.к. истор. н.: 07.00.02. / Д. Н. Денисов. – Оренбург, 2004. – 22 с.
12. Добровольська С. Я. Ретроспективно-географічні особливості заселення і поселенської організації території каньйонної долини Дністра: дисертація.к. геогр. н.: 11.00.02 / С. Я. Добровольська. – Чернівці, 2012. – 251 с.
13. Круль В. Екістична завантаженість на тераси в межах Дністерського каньйону / В. Круль, С. Добровольська //Гідрологія, гідрохімія, гідроекологія: Матер. 5-ої Всеукр. наук. конф. (Чернівці, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: ЧНУ, 2011. – с.130-132.
14. Круль В. Заселюваність території адміністративних районів Галичини / В.Круль // Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. Вип. 138: Географія. - Чернівці: ЧНУ, 2002. – С. 116-121.
15. Круль В. Математична детермінація заселенсько-поселенських процесів Західної України / В. Круль // Przemiany krajobrazu kulturowego Karpat wybrane aspekty. – Sosnowiec, 2004. – s. 49-62.
16. Круль В. Особенности поселенческого освоения предгорных и горных ландшафтов Северной Буковины / В.Круль, Г.Круль // Krajobraz a człowiek w czasie i przestrzeni / Prace komisji krajobrazu kulturowego/ - №20. – Sosnowiec, 2013. – s.34-44.
17. Круль В. П. Археологічні об'єкти Північнобессарабської частини Дністерського Каньйону / В.П. Круль, Г.В. Григор'єва, О.Р. Гадельшин //Дністровський каньйон – унікальна територія туризму: мат. Міжнар. наук.-практ. конф. (16-18 травня 2009 р., м.Тернопіль). – Тернопіль: В-во „Підручники і посібн.”, 2009. – С. 86-88.
18. Круль В. П. Детермінованість процесів розселення Галичини / В.П. Круль // Укр. геогр. журнал. – 1999. – № 2. – С. 36-42.
19. Круль В. П. Заселення території Західної України: історико-географічні аспекти / В.П. Круль // Історія укр. географії. – Вип.5. – Тернопіль. – 2002. – с.77-84.
20. Круль В. П. Історична географія Західної України: конспект лекцій / В.П. Круль [за ред. Я.І.Жупанського] – Чернівці: ЧДУ, 1999. – 46 с.
21. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України / В.П.Круль. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
22. Круль В. П. Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України: дисертація д. геогр. н.: 11.00.02 / В.П.Круль. – Чернівці, 2006. – 390 с.
23. Круль Г. Я. Географо-краєзнавча оцінка процесів заселення Північної Буковини: автореф. дис.... к. геогр. н.: 11.00.02 / Г.Я.Круль. – Чернівці, 2006. – 20 с.
24. Круль Г. Я. Територіальні характеристики заселення сточищ основних річок Північної Буковини / Г.Я. Круль, Г.В. Григор'єва, О.Р. Гадельшин // Наук. зап. Вінницького держ. педун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2007. – Вип.14. – С.33-39.
25. Куреляк В. Українці Румунської Мараморощини / В.Куреляк. – Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2001. – 184 с.
26. Математичні аспекти дослідження ретроспективно-географічних процесів заселення регіону / В. Круль, С. Добровольська, Р. Гишук, Г. Григор'єва // Наук. вісник Волинського націон. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: географ. Науки. – 2012. – №9 (234). – С.81-88.
27. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст.: Монографія / В.О.Пірко. – Донецьк: Сх. вид. дім, 2004. – 223 с.
28. Старостина М. И. История заселения и освоения бассейна Индигирки якутами в кон. XVIII – нач. XX вв.: по матер. генеалогии: автореф. Дис.к. истор. н.: 07.00.02. / М.И.Старостина – Якутск, 2002. – 21 с.

29. Стеблій Н. Географія поселень в археологічних дослідженнях (за матер. черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття / Н.Стеблій // Вісн. ін-ту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 17-30.
30. Степанчук В. М. Динаміка заселення території України в нижньому, середньому і на початку верхнього палеоліту / В.М.Степанчук // Археологія. – 2006. – № 1. – С. 3-12.
31. Теодорович Л. В. Природні умови палеоліту Північного Поділля: автореф. дис..... к.геогр. н.: 11.00.04 / Л.В.Теодорович – Л., 2005. – 19 с.
32. Швидкий С. З історії заселення півд. регіонів Слобідської України / С.Швидкий // Нар. творчість та етнографія. – 2003. – № 5-6. – С. 74-76.

Аннотация. С. Я. Добровольская, В. П. Круль, Г. Я. Круль **Ретроспективно-географический аспект исследования общественно-географических процессов заселения региона.** Рассмотрены способы математического определения процессов заселения и пространственной визуализации первобытных поселенческих систем. Предложены показатели для параметризации процессов образования поселений в зависимости от количества и давности выявленных в них археологических культур. Выявлены критерии для пространственной организации ретроспективно-современной поселенческой сети.

Ключевые слова: показатель ретроспективного заселения, суммарная поселенческая энергия территории, поселенческий потенциал территории, коэффициент веса культур, показатель интегрального селения.

Abstract. S. Y. Dobrovols'ka, V. P. Krool', G. Y. Krool' **The retrospective and geographical aspect of the study of social and geographical processes of settlement in the region.** The methods of mathematical definition of settlement processes and spatial visualization primitive settlement systems were considered. Indicators for parameterization of formation of settlements depending on the amount and duration of identified archaeological cultures are proposed. The criteria for the spatial organization of retrospective and modern settlement network identified.

Keywords: index of retrospective settlement, the total energy of the settlement of area, settlement potential of the territory, the rate of loss of cultures, the index of integral settlement.

Поступила в редакцию 01.02.2014 г.